

ОРГАНІЗАЦІЙНІ СТРУКТУРИ БРОНЬОВИХ ЧАСТИН УКРАЇНСЬКИХ АРМІЙ В 1917–1920 рр.

Досліджено еволюцію організаційних структур частин, озброєних броневими автомобілями і бронепоездами, що перебували у складі армій Центральної Ради, гетьмана П. Скоропадського, Директорії УНР і ЗУНР у 1917–1920 рр.

Ключові слова: броневий автомобіль, бронепоезд, автоброньовий дивізіон, дивізіон бронепоездів, організаційна структура.

Исследована эволюция организационных структур частей, вооруженных броневыми автомобилями и бронепоездами, которые пребывали в составе армий Центральной Рады, гетмана П. Скоропадского, Директории УНР и ЗУНР в 1917–1920 гг.

Ключевые слова: броневый автомобиль, бронепоезд, автоброневой дивизион, дивизион бронепоездов, организационная структура.

The evolution of organization structure of armored units in the armies of Centralna Rada, Hetman P. Skoropadsky, Dyrektoriya UNR and ZUNR in 1917–1920 is investigated.

Key words: armored car, armored train, armored car's division, armored train's division, organization structure.

Постановка та актуальність проблеми. Історія українських армій доби визвольних змагань 1917–1920 рр., незважаючи на інтенсивне її дослідження в останні півтора десятиліття, ще містить низку недостатньо висвітлених, а поряд з тим – надзвичайно цікавих питань. Одним із них є організація броньових частин армій Центральної Ради, гетьмана П. Скоропадського, Директорії УНР і ЗУНР. Ці частини мали на озброєнні броневі автомобілі та бронепоезди й активно брали участь у бойових діях на всіх етапах визвольних змагань, але в спеціальній літературі їх організація практично не висвітлена. Однаковою мірою це стосується як праць міжвоєнного періоду – наприклад, “Історії українського війська” [1], так і досліджень істориків в еміграції другої половини ХХ ст. (О. Удовиченко [2], Л. Шанковський [3]) і

праць сучасних дослідників – Я. Гинченка [4], В. Голубка [5] та ін. Розглядаючи приклади бойового застосування бронепоїздів і броневих автомобілів, вказані дослідники лише побіжно торкаються питань організації броньових частин.

Метою статті є аналіз організаційних структур броньових частин, що перебували у складі українських армій упродовж 1917–1920 рр., на основі опублікованих праць та архівних джерел.

Формування збройних сил Центральної Ради наприкінці 1917 р. здійснювалося на базі частин колишньої російської армії, які без жодних організаційно-штатних змін оголошувались українізованими. Це повною мірою стосувалось і броньових частин. Наприклад, восени 1917 р. у складі Південно-Західного та Румунського фронтів налічувалось вісім броньових автомобільних дивізіонів – 7-й, 8-й, 11-й, Особливий і Особливого призначення на Південно-Західному фронті, а також 4-й, 6-й і 9-й на Румунському [6, 75–79]. Дивізіон складався з кількох відділень, кожне з яких мало в типовому варіанті три броневих автомобілі – два кулеметних і один гарматний (за винятком дивізіону Особливого призначення – три його відділення мали по десять броньовиків). З цих частин оголосили себе українізованими 7-й і 8-й дивізіони, а також Особливий дивізіон і дивізіон Особливого призначення. Частково були українізовані підрозділи 11-го дивізіону, дислоковані в Дубні, Кременці та Волочиську [7, 25]. Інші ж броневих автомобільні підрозділи або були демобілізовані, або ж потрапили під вплив більшовиків чи антибільшовицьких сил.

Бронепоїзди в російській армії перебували у підпорядкуванні залізничних батальйонів. Станом на жовтень 1917 р. на території України перебувало принаймні чотири бронепоїзди колишньої російської армії. Три з них знаходилися в ремонті – № 3 в Києві, а № 2 і № 5 – в Одесі. Поїзд № 4 перебував у Бірзулі. Екіпаж останнього оголосив себе українізованим, і за наказом С. Петлюри на початку грудня 1917 р. цей поїзд теж прибув до Одеси на ремонт, надійшовши у підпорядкування Одеської гайдамацької дивізії [8, 19]. Поїзд № 3, отримавши назву “Слава Україні”, теж

був включений до складу військ Центральної Ради, однак у ніч на 26 січня 1918 р. був захоплений більшовиками. Вони ж захопили в Одесі і поїзди № 2 і № 4.

На початковому етапі формування українського війська (до весни 1918 р.) жодних організаційних змін в українізованих броньових частинах не простежується. Лише після реорганізації Запорозької бригади і затвердження в березні 1918 р. штатів окремої Запорозької дивізії у її складі був утворений 1-й Запорозький автоброньовий дивізіон. Ця частина мала чотири гарматних та вісім кулеметних бронеавтомобілів [1, 383]. Можна припустити, що дивізіон складався з чотирьох відділень, кожне з яких за російським взірцем мало три бронеавтомобілі – два кулеметних і гарматний. Приблизно тоді ж у складі української армії з'являється так звана “панцирна колона”, очолювана отаманом Леонтієм Овчаренком. До складу колони увійшло два дивізіони – 1-й та 2-й. 1-й дивізіон – це автоброньовий дивізіон Запорозької бригади. Основу 2-го дивізіону становив особовий склад і матеріальна частина колишнього 44-го автоброньового відділення [9, 4]. Крім колони Овчаренка на теренах України залишалася низка броньових частин колишньої російської армії, які з більшими чи меншими втратами зуміли пережити революційні потрясіння кінця 1917 р. – початку 1918 р. і були включені до складу Збройних Сил УНР. За наказом Військової офіції ч. 51 від 15 квітня 1918 р. до складу української армії увійшло шість автоброньових дивізіонів колишньої російської армії: 4-й в Одесі, 7-й у Жмеринці, 8-й в Олександрівську, 9-й у Тирасполі, 11-й у Проскуріві і Особливий в Луцьку [10, 99; 11, 267]. Цим же наказом запроваджувалась нова організаційна структура автомобільного панцирно-кулеметного дивізіону і тимчасового штату цієї частини. Відповідно до цього, передбачалось привести всі дивізіони до єдиної структури, що складалась з управління дивізіону і двох броньових батарей (відповідали колишнім відділенням). Дивізіон мав нараховувати 90 чоловік особового складу, у тому числі 15 старшин (сім в управлінні і по чотири у кожній із батарей) та 75 козаків (31 в управлінні і по 22 у батареях).

Озброєння дивізіону мало складатись із шести бронеавтомобілів, у тому числі двох гарматних та чотирьох кулеметних.

В організаційному відношенні автомобільні панцирно-кулеметні дивізіони Армії УНР були приділені до корпусів колишньої російської армії, що склали кадри українського війська. 1-й та 2-й дивізіони колони Овчаренка переміщувались до Чернігова й Полтави, де входили у підпорядкування відповідно 31-го і 26-го корпусів. Особливий дивізіон передислоковувався з Луцька до Рівного й входив до складу 25-го корпусу. 7-й дивізіон, приділений до 3'єданого корпусу, переїздив із Жмеринки до Вінниці, 9-й (до Харківського корпусу) – з Тирасполя до Харкова, 11-й (до 10-го корпусу) – з Проскурова до Києва. На попередніх місцях дислокації залишилися 4-й дивізіон, приділений до 8-го корпусу (в Одесі), та 8-й – до 5-го Кавказького корпусу (в Олександрівську) [11, 267].

У структурі армії мирного часу, яка розроблялась військовим відомством УНР, бронепоезди були відсутні. Передбачалось, що в разі потреби вони можуть бути швидко обладнані вже у ході бойових дій. Базою для формування цих поїздів мали стати підрозділи 1-ої Української залізничної бригади, яку планувалося створити відповідно до наказу військової офіції УНР ч. 69 від 15 квітня 1918 р. [10, 137]. До складу цієї бригади входили чотири окремі залізничні сотні, створені на базі залізничних батальйонів колишньої російської армії. 1-ша і 2-га сотні дислокувались у Києві, 3-тя – в Одесі, 4-та – в Харкові.

Прихід до влади 29 квітня 1918 р. гетьмана П. Скоропадського не перервав процеси військового будівництва, започатковані за часів Центральної Ради. Впродовж літа 1918 р. фахівцями здійснювалась розробка нової організації корпусних бронеавтомобільних підрозділів. 16 вересня 1918 р. було затверджено постійні штати “автопанцирної батареї двочотового складу на час спокійний” [12, 57–58 зв.]. Таким чином, до складу корпусу вводилась бронеавтомобільна батарея замість дивізіону. Але таке пониження в ранзі не означало зниження боєздатності – скоріше, навпаки. Штат-

на чисельність особового складу батареї значно зросла навіть порівняно з автомобільним панцирно-кулеметним дивізіоном доби Центральної Ради. Бойовими підрозділами батареї були дві чоти. Кожна мала 32 чоловіки особового складу, тоді як батарея автомобільного панцирно-кулеметного дивізіону, сформована за тимчасовими штатами доби Центральної Ради, мала тільки 26 чол. До складу чоти, як і раніше до складу батареї, входило три бронеавтомобілі – два кулеметних та один гарматний.

На відміну від військового керівництва доби Центральної Ради за часів Гетьманату було зроблено спробу стандартизувати організацію бронепоїздів. 21 червня 1918 р. гетьман затвердив “Тимчасовий штат окремого українського кадрового панцирного потягу з майстернею при ньому” [12, 105–106 зв.]. За цим штатом, поїзд розглядався як навчальна частина у мирний час, а у воєнний час мав розгортатись у бригаду з чотирьох бронепоїздів. Чисельність особового складу мирного часу визначалась у 105 чол. для бронепоїзда і 48 чол. – для майстерні. Рухомий склад бойової частини мав включати бронепаровоз і три броньованих вагони – два гарматних і один кулеметний, а також платформу з двома гарматами. Крім того передбачалась наявність тилової частини (шість вагонів системи “Фокс-Арбель” під майстерню, вісім житлових вагонів – два класних для старшин і шість теплушок для козаків, вагон-канцелярія, два вагони під кухню і продовольчий склад, вагон-цейхгауз, вагон-склад боєприпасів, вагон для коней, дві платформи). Допоміжні транспортні засоби включали броньовану мотодрезину, ручну дрезину, один легковий і один вантажний автомобілі та два мотоцикли. Відзначимо, що ці штати були достатні лише для одного бронепоїзда і не передбачали наявності рухомого складу для розгортання передбачених мобілізаційним планом ще трьох бронепоїздів. Цей рухомий склад мав отримуватись при мобілізації з Міністерства шляхів сполучень і потребував часу для бронювання, встановлення озброєння та іншого військового обладнання. Тобто, в разі необхідності до бойової готовності бригада бронепоїздів могла бути приведена, в кращому випадку, за кілька тижнів після початку розгортання.

Втіленню в життя у повному обсязі організаційних намірів гетьманського уряду завадив переворот, що привів до влади Директорію. Військове керівництво Директорії УНР при формуванні власних збройних сил частково використало структури колишньої гетьманської армії. Зокрема, на базі колишнього 2-го Подільського автомобільного панцирно-кулеметного дивізіону згідно з наказом від 7 січня 1919 р. було сформовано автопанцирну батарею, для якої 17 січня отаманом Грековим був затверджений тимчасовий штат: 58 чоловік особового складу (четверо старшин, 54 козаки), чотири бронеавтомобілі та 12 допоміжних транспортних одиниць [13, 188–189]. На базі 1-го Волинського дивізіону створили 9-й дієвий дивізіон, який станом на середину березня 1919 р. мав у своєму складі сім бронеавтомобілів.

Армія Директорії від самого початку свого існування наприкінці 1918 р. дуже активно використовувала бронепоезди. У переважній більшості ці бойові одиниці формувалися й озброювались без урахування будь-яких штатів, виходячи з наявних матеріальних і людських ресурсів. Однак розрізнене використання бронепоездів, приданих окремим піхотним частинам, далеко не завжди було ефективним. Тож на початку 1919 р. в армії Директорії робляться перші спроби об'єднати ці бойові одиниці у більші угруповання. 20 лютого був відданий наказ про створення "дивізіону бронепотягів", до складу якого ввійшли два бронепоезди – "Стрілець" та "Гайдамака". Очолив його отаман Бойчук [14, 283]. Пізніше до складу дивізіону ввійшли ще два трофейні бронепоезди – "Запорожець" і "Помста". За описом, наведеним М. Безручком, кожен із цих поїздів мав на озброєнні 1–3 гармати та 12–16 кулеметів [15, 48–49]. Станом на 16 серпня 1919 р., тобто на момент початку вирішальної фази походу українських армій на Київ–Одесу, Дієва армія УНР, за даними М. Ковальчука, мала у своєму складі дев'ять бронепоездів [16, 188]. Вони були зведені у два загони (дивізіони) армійського підпорядкування. На озброєнні цих поїздів знаходилось 12 гармат та 54 кулемети, а особовий склад загонів нараховував 727 осіб – 98 старшин, 50

підстаршин та 579 козаків. Крім того армія Директорії мала у складі групи Січових стрільців автопанцирний дивізіон, що нараховував п'ять броневих автомобілів і 148 чол. особового складу (12 старшин, 4 підстаршин, 132 козаки) [17, 470]. Упродовж наступного місяця броньові сили Дієвої армії були реорганізовані, і станом на 15 вересня 1919 р. в їх складі було вже чотири панцирних загони, що нараховували 1371 чол. особового складу (199 старшин, 17 урядовців, 14 лікарів і фельдшерів, 93 підстаршин і 1048 козаків) [11, 190]. Однак подальші поразки у війні проти більшовиків і білогвардійців призвели до фактичної руйнації броньових частин Дієвої армії. Автопанцирний дивізіон групи Січових стрільців, що дислокувався у Вінниці, 14 листопада передано до складу Української Галицької Армії і перейменовано на "Автопанцирний дивізіон Галицької Армії". На той час у ньому нараховувалось п'ять броневих автомобілів [18, ч. 2-3, 13]. Разом з УГА дивізіон перейшов на бік денікінців. Станом на 13 лютого 1920 р. у складі УГА числилась автопанцирна сотня – ймовірно, колишній дивізіон, – яка дислокувалась у Тирасполі [18, ч. 10-12, 14]. Проте жодних згадок про наявність броньових підрозділів у складі УГА в наступні місяці не виявлено.

Бронепоезди Дієвої армії восени 1919 р. частково були знищені, а частково стали ворожими трофеями. Наприклад, 17 листопада 1919 р. більшовики роззброїли у Калинівці дивізіон бронепоездів Дієвої армії, а його особовий склад ув'язнили [18, ч. 2-3, 14]. Перехід залишків армії Директорії у грудні 1919 р. до партизанських методів боротьби означав повну ліквідацію броньових частин. Їх відбудова розпочалась тільки влітку 1920 р., коли у складі армії УНР з'являється декілька бронепоездів. Комплектування й озброєння цих бойових одиниць велось відповідно до наявних можливостей, хоча у вересні була зроблена спроба стандартизувати організацію бронепоездів. 6 вересня 1920 р. був затверджений тимчасовий штат бронепоезда [19, 120-122].

Штат передбачав наявність у складі поїзда бойової частини (паровоз, два гарматних і кулеметний вагони, дві

контрольні платформи) і бази (паровоз, 15 вагонів, одна платформа). Штатне озброєння визначалось у дві гармати і 10 кулеметів (у т. ч. два запасних). Чисельність особового складу мала становити 160 чол. (14 старшин, 5 урядовців, 141 козак). Цим же штатом визначалась наявність при бронепоезді постійного десантного загону у складі пішої сотні (двоє старшин, 95 козаків), кінної чоти (один старшина, 15 козаків) і гармати (один старшина, 15 козаків). Проте можна стверджувати із великою ймовірністю, що в умовах безперервних бойових дій проти значно переважаючого ворога реорганізація бронепоездів відповідно до нового штату не проводилась і навіть не розпочиналась. Також у вересні 1920 р. велась підготовка до формування 1-го автопанцирного дивізіону – проект наказу стосовно цього питання виявлено в архіві [20, 53]. Трохи раніше, у серпні 1920 р., генерал-поручник Зелінський від імені Головного отамана звернувся до польських властей із проханням допомоги у відновленні боєздатності технічних частин армії УНР, допомігши в першу чергу сформувати автопанцирний дивізіон двобатарейного складу. Для нього передбачалось отримати від поляків шість бронеавтомобілів або легких танків [20, 46]. Та ця техніка так і не була отримана. Так само нереалізованим залишився ще один цікавий проект, запропонований хорунжим інженером Олександром Бойком, – організація спільного українсько-польського механізованого підрозділу під гучною назвою “1-й Українсько-польський дивізіон особливого призначення імені двох державних господарів Симона Петлюри та Юзефа Пілсудського” [21, 81]. Цим проектом передбачалось розгортання на базі технічного куреня 6-ої стрілецької дивізії вказаного дивізіону у складі п’яти колон: панцирної (з бронеавтомобілями і легкими танками), вантажної, санітарної, легкової та мотоциклетної (частина мотоциклів мала бути озброєна кулеметами) [20, 80–81].

Після поразки армії УНР у війні проти більшовиків і відходу її частин на терени, контрольовані Польщею, українські військові фахівці здійснювали розробку військових організаційних структур, сподіваючись на відновлення

боротьби за незалежність України. У своїй доповіді від 25 грудня 1920 р., складеній у м. Ченстохова, інспектор технічних військ констатував, що технічні частини армії УНР повністю зруйновані. Однак у цій же доповіді містився розгорнутий план організації технічних частин у разі досягнення політичної угоди з Польщею і продовження збройної боротьби за незалежність [22, 108 зв.–110]. Вказаним планом передбачалося формування при армії мирного часу чисельністю 6–8 дивізій автомобільної бригади у складі трьох полків: автомобільного, мотоциклетного і автопанцирного (три дивізіони – гарматних бронеавтомобілів, кулеметних бронеавтомобілів і танків). Ця бригада мала б виконувати функції навчально-кадрової частини, а з її складу у випадку війни передбачалось формування бригад за кількістю армій. Ще один проект стосовно організації броньових частин був запропонований 25 березня 1921 р. інженером 3-ої стрілецької дивізії підполковником Харченком [19, 140–143 зв.]. Відповідно до нього, кожна стрілецька дивізія мала б отримати технічний полк, до складу якого поряд з іншими підрозділами передбачалося ввести автопанцирну чоту (16 чол. особового складу, два бронеавтомобілі, один легковик, одна автомайстерня). Зрозуміло, що жоден із цих проектів так і не був втілений у життя.

Висновки. Підбиваючи підсумки, відзначимо, що під час визвольних змагань 1917–1920 рр. українськими військовими фахівцями було розроблено низку проектів організаційно-штатних структур броньових частин. Для частин, озброєних бронеавтомобілями, головною організаційною формою вважався дивізіон, що мав шість бойових машин. Стосовно ж бронепоездів, то розроблялись штатні структури окремого бронепоезда, хоча на практиці, особливо в період Директорії, створювались з'єднання бронепоездів – загони (дивізіони). При цьому в більшості випадків організаційно-штатні структури так і залишались на папері, а комплектування й озброєння броньових частин відбувалось відповідно до наявних ресурсів – матеріальних і людських.

1. Крип'якевич І. Історія Українського війська / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич. – Львів: Вид-во Івана Тиктора, 1936. – 568 с.

2. *Удовиченко О.* Україна у війні за державність / О. Удовиченко. – К.: Україна, 1995. – 206 с.
3. *Шанковський Л.* Українська Галицька армія: Воєнно-історична студія / Л. Шанковський. – Львів: НТЩ, 1999. – 396 с.
4. *Тинченко Я.* Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918) / Я. Тинченко. – Київ-Львів, 1996. – 371 с.
5. *Голубко В.* Армія Української Народної Республіки 1917-1918: Утворення та боротьба за державу / В. Голубко. – Львів: Кальварія, 1997. – 275 с.
6. *Барятинский М.* Бронеавтомобили русской армии 1906-1917 гг. / М. Барятинский, М. Коломиец. – М.: Техника – молодежи, 2000. – 108 с.
7. *Барятинский М.* Бронеавтомобили “Остин” / М. Барятинский, М. Коломиец. – М.: Моделист-конструктор, 1997. – 32 с.
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВОВУ). – Ф. 1076, оп. 3, спр. 6.
9. ЦДАВОВУ. – Ф. 1077, оп. 1, спр. 44.
10. ЦДАВОВУ. – Ф. 1076, оп. 1, спр. 14.
11. ЦДАВОВУ. – Ф. 1076, оп. 1, спр. 19.
12. ЦДАВОВУ. – Ф. 1074, оп. 2, спр. 17.
13. ЦДАВОВУ. – Ф. 1074, оп. 2, спр. 18.
14. ЦДАВОВУ. – Ф. 1078, оп. 1, спр. 20.
15. *Безручко М.* Січові стрільці в боротьбі за державність / М. Безручко // За державність. – Зб. 2. – Каліш, 1930. – С. 47-72.
16. *Ковальчук М.* Чисельність армії УНР в Кам'янецьку добу Директорії (червень-листопад 1919 р.) в світлі архівних документів / М. Ковальчук // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей на пошану професора П.П.Гудзенка / [Відп. ред. В.М.Даниленко]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 12. – С. 159-197.
17. Україна: 1919 рік. – К.: Темпора, 2004. – 558 с.
18. *Денник Начальної команди Української Галицької армії* // Літопис Червоної Калини. – 1992. – Ч. 2-3. – С. 12-16; Ч. 4-5. – С. 21-28; Ч. 10-12. – С. 13-23.
19. ЦДАВОВУ. – Ф. 1078, оп. 2, спр. 126а.
20. ЦДАВОВУ. – Ф. 1075, оп. 2, спр. 171.
21. *Руккас А.* “За нашу і вашу свободу”: спільні польсько-українські військові частини у війні 1920 р. / А. Руккас // Київська старовина. – 2005. – № 6. – С. 75-84.
22. ЦДАВОВУ. – Ф. 1075, оп. 2, спр. 159.

Надійшла до редколегії 04.06.2009.